

Kemény Zsigmond és Horatius?

Lehetséges utalások Horatius szatíráira Kemény Zsigmond *Alhikmet, a vén törpe* című elbeszélésében

Horatius az irodalmunk egyik legbefolyásosabb, legtöbbet idézett auctora. Nyilvánvaló, hogy az a presztízs mely évszázadok óta sorolja kanonikus pozícióba egyértelműen megfigyelhető a 18-19. századi irodalmi alkotásokra gyakorolt hatásán. Dolgozatom elején részben ezt a recepciótörténetet szándékozom bemutatni, felhívva a figyelmet arra, hogy míg bizonyos szerzőknél valóban abszolút evidens a horatiusi hatás, addig más szerzők esetében új és alapos kutatások szükségesek ahhoz, hogy feltárjuk írásaik antik utalásait. Dolgozatom középpontjában Kemény Zsigmond, *Alhikmet, a vén törpe* című novellája áll, melyet megkísérlek összeolvasni Horatius szatírájával (hangsúlyt fektetve az I. könyv 2. és 5. szatíráira). Ezzel azt szándékozom bemutatni, hogy a klasszikus magyar irodalmat befolyásoló antik tudás és az abból következő referenciaháló kutatása nem csupán izgalmas, de rendkívül termékeny terület, mely megannyi szerzőt, köztük Kemény Zsigmondot, eddig alig érintett.

1. Horatius a klasszikus magyar irodalomban, egy rövid áttekintés

A klasszikus szerzők Pantheonjából minden bizonnyal Berzsenyi neve ragyog fel elsőképp, amennyiben Horatiusra gondolunk. Bárki, aki beleolvasott Berzsenyinek 1813-ban megjelent kötetébe¹, rögtön láthatta a horatiusi hatást. Ez a kötet olyan verscímeket tartalmaz, mint a Horác vagy a Horátiuszhoz, s bármelyik költeménybe beleolvasva, azon nyomban Horatius-idézetekbe ütközhetünk.² Amikor pedig Berzsenyi a Mondolat szerzőit bírálendő levelében megjegyzi, hogy „nem tudtam azt hogy az embereknek gonoszsága nem egyéb mint gyarlóság, bolondság”, akkor itt voltaképpen Horatius II. 3. szatírájának soraira utal: „Ergo ubi prava / stultitia, hic summa est insania; qui sceleratus / et furiosus erit”.³ A Berzsenyi-kötet felé írt kritikájában Kölcsey is kiemeli a Horatius-hatást:

¹ BERZSENYI Dániel' Versei, kiadá HELMECZI Mihály, Pesten, Trattnernál, 1813.

² VADERNA Gábor, *Harmonia praestabilita. Berzsenyi és Horatius = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 283.

³ Uo. 284., Szatírák, II, 3, 220–221. sor, Magyarul: „Ha galád is a téboly, / akkor a legdühösebb. Aki vétkes, az esztelen is lesz”. KÁRPÁTHY Csilla fordítása. Quintus HORATIUS Flaccus Őszses versei, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, előszó BORZSÁK István, utószó DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961, 449.

„Azon művek, melyek szerint Berzsenyinek poetai caractere rajzoltatott a' Matthisson' és Horátz' egyesült studiumának szerencsés resultatumaiak.”⁴

Horatius nevével, és verssoraival Kazinczy levelezésében is találkozunk:

„Horátz nekem iskolai esztendeim olta mindennapi Breviáriumom volt: és még is midőn tavaly a' Voss német fordításában olvastam, sok helytt elő kellé vennem az Originálist, hogy bizonyossá tegyem magamat, ha úgy van e ott mint Vossban. Sőt többet mondok, s ezt, úgy tartom, kiki tapasztala magán: néha értem magamtól a' mit néha meg nem értettem.”⁵

Ebből nemcsak az következik, hogy Horatius a szeretett szerzők szeretett szerzője volt, hanem az is, hogy létezett egyfajta Horatius-kultusz, a Horatius-olvasás köré fonódó tradíció; hogy a művészetével már igen fiatalon minden tanult ember megismerkedett.

„A görög–római örökség a reneszánszsal tért vissza az európai kultúrába, a művészetek komoly referencialitással hivatkoztak az antik művészet- és mitológia-világra; mivel ahhoz egy el elveszett, de felfedezendő magasabb tudást asszociáltak. Az antik hagyomány mellé azonban a következő századokban felsorakozott új ismeretek, az egymásból keletkező, addig ismeretlen, lassan rendszereződő természettudományok, a könyvnyomtatás, a nemzeti nyelveken gyakorolt irodalom és tudomány a műveltségnek csak egyetlen szegmensévé tették azt.”⁶ Kitüntetett szerepet élvezett ugyanakkor a latin nyelv, és egyúttal az irodalmi zenitként felfogott latin auctorok. Horatius recepciótörténetének kifejezetten élénk és érdekes szakasza a 18-19. század.⁷ Kiemelendő az is, hogy a Horatius-olvasásnak már a 18. századot megelőzően is

⁴ *Berzsenyi Dániel versei* = KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I.*, 1808–1823, s. a. r.

GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003., (Kölcsey Ferenc minden munkái), 57.

⁵ *Kazinczy Ferenc Levelezése*, szerk. VÁCZY János, VII, Budapest, MTA, 1896., 521. idézi TÓTH Sándor Attila, *A horatiusi óda a hadi és politikai események megörökítésének szolgálatában*, Vályi Nagy Ferenc *Carmina Latina* (1820) = *Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 268.

Tóth megjegyzi, hogy: (Kazinczy) „inkább a leveleket és a satírákat kedvelte... és kevésbé... az ódákat”, de ehhez nem ad pontos levélszámot. Uo. 268.

⁶ BUDA Attila, TÜSKÉS Anna, *Horatius, Ovidius és Vergilius művei főúri könyvgyűjteményekben. A főtí Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély Helikon könyvtár = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 324.

⁷ LACZHÁZI Gyula, *Horatius-recepció és érzékenység Ányos Pál költészetében (kitekintéssel Berzsenyi Dánielre)* = *Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI,

létezett hagyománya Magyarországon.⁸ „Korahumanistáink már idézgetik, találkozunk „Oracius”-szal a magyarnyelvű kódexeinkben, Szent Katalin verses legendájában és a XVI. század zsoltáros, intő költői közt fellép az első Horatius-fordító, Tasnádi Péter.”⁹ Ettől kezdve Horatius állandóan jelen van a magyar irodalomban. Sokoldalúságának testamentuma épp a befogadás sokszínűsége; az, hogy a társadalom megannyi rétegére oly szorosan és inspirálóan tudott hatni. „Két ponton is találkozott 18-19. század uralkodó áramlataival: *arany középszer* hirdető epikureizmusa a felvilágosodás morálfilozófiájának felel meg, a mulandóság szelében való meg-megborzongása pedig a preromantikus lelkekben váltott ki rokon rezdüléseket.”¹⁰

„Magyar Horácok seregestül húztak el a magyar literatúra egén.”¹¹ Horatius írásai a 19. századi magyar oktatásban is központi helyet kaptak. Olvasása és tisztelete kétségtelenül elterjedt volt a diákok körében. Petőfi többször is kikölcsönözte Horatius verseit.¹² „A Felhők-ciklus *Viseld egyformán...* kezdetű verse pedig az „*aequam memento*”¹³ kezdetű óda pár sorának egyszerűsítő fordítása. Témája lényegében a horatiusi gondolatmenet tagadása: a Horatiustól származó gondolatot idézetként állítja az olvasó elé, az antik szerzőt viszont nem nevezi meg, csak utal rá, ezáltal feltételezhető, hogy oly általánosan ismert gondolatról, életvezetési tanácsról van szó, amely az iskolázott olvasó számára könnyen felismerhető, általában bölcsességgként elfogadott. Ezt a vers beszélője aztán fiatalos lendülettel hárítja el magáról:”¹⁴

Budapest, 2017. 99.

Laczházi a Horatius recepciótörténet aranykorának nevezi ezen időszakot, főleg a 18. századot.

⁸ A horatianizmus néven számontartott jelenségről tudatosan nem írtam, hiszen ez témájában nem egy Horatius-recepciót tárgyaló dolgozat. A témában lásd: TAMÁS Ábel, *Horatiusi olvasásjelenetek* = Horatius arcai, szerk. HAJDU Péter, Bp., reciti, 2014., Kerényi Károly, *Horatius – Horatianizmus*, Válasz, 1936., SZERB Antal, *Horatius Noster*, Magyarságtudomány, 1935., BORZSÁK István, *Horatius Magyarországon* = Uő.: *Dragma III.*, Budapest, Telosz Kiadó, 1997. stb.

⁹ SZERB Antal, *Horatius Noster*, Magyarságtudomány, 1935, 65.

¹⁰ Uo. 66.

¹¹ VADERNA, I. m. 283.

¹² FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*, 1 köt., Budapest, Franklin-Társulat, 1896. 68. idézi: POLGÁR Anikó, *Antik elemek és időmértékes verstani játékok Petőfi Sándor költészetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2023., 544

¹³ Ódák II./3., 1. sor

¹⁴ POLGÁR Anikó, *Antik elemek és időmértékes verstani játékok Petőfi Sándor költészetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2023., 545.

„Viseld egyformán jó s bal sorsodat!”

Igy szól, kit a bolond világ bölcsnek nevez.

Az én jelszóm nem ez (...) ¹⁵

„Horatius-idézetek tömegével tűnnek fel aprónyomtatványokon mottóként. Költészete a 18–19. század fordulójának leggyakrabban idézett etikai közhelytára lesz.” ¹⁶ „Az olvasók számára egyszerre jelenik meg benne az élet világi örömeit élvezni ösztönző epikureizmus, és az *aurea mediocritas* felé sarkalló sztoicizmus; ezért is fejthet ki akkora hatást az egyházi világra, ezért beszélhetünk horatianista papköltőkről, ¹⁷ és emiatt lelhetőek fel művei nemcsak uradalmi, de papi könyvtárakban is.” ¹⁸ Ugyanakkor ez előbbi miatt Horatius megítélése nem volt egyértelműen pozitív a Habsburg Birodalomban, számos művét morálisan kártékonnak tekintették, s emiatt az oktatásban is mérsékelten voltak jelen. ¹⁹ Felértékelődött Horatius szerepe, mint erkölcsi tanító, sok szövegben ez lett a preferált olvasat, ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy Horatius először lehetségesen mint morálfilozófus-költő épült be a magyar irodalmi tudatba. „A magyarországi felsőoktatásban Horatius-szövegek nagyobb mennyiségben épp az esztétika tárgyának 1774-es bevezetésével jelentek meg.” ²⁰ Szerdahely György Alajos esztétikaprofesszor 1778-ban kiadott, *Aesthetica* ²¹ című tankönyve 54 Horatius hivatkozást tartalmazott. ²² Horatiuson keresztül megjelenik nála egy olyan olvasási stratégia, amely „az irodalmi művet az alkotó érzelmi állapotát közvetítő médiumként értelmezi”, ami meghatározóvá válik Schedius Lajos János esztétikaprofesszor 1794–1795-ös Horatius-

¹⁵ PETŐFI Sándor, *Összes költeményei* (1845. augusztus–1846): Kritikai kiadás, szerk. KERÉNYI ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 114.

¹⁶ VADERNA, I. m. 283.

¹⁷ KERÉNYI Károly, *Horatius – Horatianizmus*, Válasz, 1936, 26.

¹⁸ BUDA Attila, TÜSKÉS Anna, *Horatius, Ovidius és Vergilius művei főúri könyvgyűjteményekben. A főti Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély Helikon könyvtár = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 325.

¹⁹ CSÖRSZ Rumen István „Horáttal egyet érték” Csokonai és a magyar bordalhangomány változása = *Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017. 126.

²⁰ BALOGH Piroska, *Horatius-szövegek a 18–19. századi magyar esztétikai irodalomban = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 186.

²¹ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri de ducta in scientias et artes amoeniores...*, I–II, Buda, 1778.

²² BALOGH, I. m. 187.

előadásában is.²³ Ezzel csaknem egy időben, 1793-ban megjelenik Verseghy Ferenc *Mi a poézis?...*²⁴ című írása, melynek jelentős részét az *Ars poetica* prózai fordítása teszi ki.²⁵ Továbbá fontos változások történnek külföldön; új fordítások és kommentárok jelennek meg az 1790 és az 1800-as években. Ez a magyar recepcióra is hatással van: „1811-ben megjelenik a *Horatius levelei, Wielandnak magyarázó jegyzéseivel* első kötete, Kis János fordításában,²⁶ mely mű értelmezésében az *Ars poetica* már ironikus szöveggként jelenik meg.”²⁷ Ez az általunk jól ismert út felé tessékeli a művek befogadását, hisz manapság szinte elválaszthatatlan Horatius olvasásától a finom irónia, és az óvatos szkepszis. Megjelenik tehát a kritikus-költő, aki saját korának történéseire mesteri iróniával reflektál, akinek eszköze nem csak a forma, de az a mögött rejtőző elmés humor.

Nem túlzás tehát azt mondani, hogy a Horatius iránti lelkesedés folyamatosan megújuló hagyománya mély gyökerekkel rendelkezik Magyarországon. „Megtalálták benne, amit kerestek, nemesek és nemtelenek, protestánsok és katolikusok, harcos magyarok és a bécsi udvar fényében sűtkérezők, falusiak és a város kedvelői, majd a latinos és a nyugati irodalmi irányzat hívei egyaránt.”²⁸ A tanult, alkotni vágyó, politikai téren egyre aktívabb ifjúság kiváló talajt biztosított oly művek születésének, melyek diskurzusba léphetnek az antik mesterrel. Nem volt ez másképp Kemény Zsigmond közeli társaságában sem: 1791-ben a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban²⁹ alakult meg az egyik első magyar ifjúsági önképző-társaság. A közös munkájuk eredményeképp 1792-ben jelent meg a *Próba* című zsebkönyv. „A korabeli erdélyi szellemi légkör könnyen csábíthatta az ifjúságot irodalmi próbálkozásokra, de az irodalmi törekvéseket a kollégium hagyományai is megerősíthették.”³⁰ A Bethlen-kollégium egykori tagja volt többek

²³ Uo. 191.

²⁴ VERSEGHY Ferenc, *Mi a poézis? és ki az igaz poéta? : egy rövid elmélkedés, melyben a költés nek mivolta, eszközei, tételye, és tárgya ... előállítatnak*, Buda, 1793.

²⁵ BALOGH, I. m. 195.

²⁶ *Horatius levelei, Wielandnak magyarázó jegyzéseivel*, I, ford. KIS János, Sopron, 1811.

²⁷ BALOGH, I. m. 191.

²⁸ BORZSÁK István, *Horatius Magyarországon* = Uő.: *Dragma III.*, Budapest, Telosz Kiadó, 1997., 134.

²⁹ A források egyaránt használják a „nagyenyedi református kollégium” és a „Bethlen kollégium” elnevezést.

³⁰ VITA Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén*; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1943 (*Erdélyi tudományos füzetek*) 6.

közt Aranka György, ki az *Elme játékjai* című verseskötetének előszavában is kifejti Horatius iránti rajongását:³¹

„A’ ditsőséges Lantos Vers, Éneknek neme; melyet én igen szeretek és csuddálok
Horáczbann: de nem lévén ajándékom reá; nem ítélnék róla...”³²

„Minden irodalmi hajlamú fiatalember kötelességének érezhette, hogy a nemzeti, erdélyi irodalom megteremtésében részt vegyen.” A kolozsvári református kollégium ifjúsága például már 1829-ben megjelentette az *Aglája* című zsebkönyvet, 1830-ban olvasóegyletet szervezett és a következő évben Széchenyi *Hitelét* tanulmányozta. „A társaság tagjai együtt olvasnak, beszédeket mondanak, vitatkoznak és tovább folytatják irodalmi kísérleteiket.”³³

„Az Erdélyi Híradó akkoriban megindított melléklapjának, a Nemzeti Társalkodónak, munkatársai is a nemzeti műveltséget ébresztgető tanárokból, papokból, műveltebb birtokosokból, tisztviselőkből kerültek ki.”³⁴ Ilyen tanár volt Szász Károly, matematikus és nyelvész, a nagyenyedi egyetem professzora. Nagy hatást gyakorolt az egyetem ifjúságára, mely többek között abból a beszédből érezhető, melyet Kemény Zsigmond a temetésére írt.

„Előadása oly érdekes volt, hogy tündér gyorsasággal repült el az óra, s tanítványai áthatott arccal távoztak a teremből, még sokáig vitatkozván afölött, amit hallottak, s ami mélyen nyomult emlékezetökbe.”³⁵

Az ő házában nyerte Kemény az első irodalmi irányítást.³⁶ „Szász Károly tanítványait a márkáisi-székre, megye-gyűlésekre is felvitte, és így azok valóban megismerhették a nemzeti életet. Magyar nyelvtani kérdésekkel is foglalkozott, tanítványaival együtt olvasta a klasszikus

³¹ A Horatius-hatásokról Aranka irodalmában lásd: KERTI József, *Klasszikus minták Aranka György költészetében (Horatius példája)* = *Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017. 141-163

³² ARANKA György, *Elme játékjai*, nyomtat: Szigethy Mihály’ betűivel, Nagy-Váradonn, 1806, 78.

³³ VITA, I. m. 7.

³⁴ Uo. 6.

³⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Idősb Szász Károly = Sorsok és vonzások*, szerk. TÓTH Gyula, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 171.

³⁶ Megjegyzendő, hogy Kemény és Szász a legtöbb szakirodalom az idézett Kemény beszédet használja mint primer forrás, helyenként átfogalmazva, megtoldva azt. A Papp Ferenc által írt Kemény-életrajz is így tesz: PAPP Ferenc, *Kemény Zsigmond*, Budapest, Pallas. 1927., 5. = Irodalomtörténeti füzetek, 21. A szakirodalom még említi Köteles Sámuel, mint Kemény fontos tanárát, bár rajta keresztül inkább Kemény filozófiai hajlamait lehetne kutatni, lásd: BARTÓK György, *Köteles Sámuel élete és filozófiája*, Athenaeum, 1910.

és újabb költőket, Kemény Zsigmonddal együtt lelkesedett Vörösmarty költeményeiért.”³⁷ Munkásságának tehát az ifjúság magyar nyelvi és irodalmi tanulmányaiban is meg volt a hatása:

„Néha latin remekírókat szavaltunk, néha újabbkori költőket s a hazaiak közül Kölcseyt, kit ő tán nem méltatott eléggé, Csokonait, kit előszeretettel kegyelt, s Vörösmartyt, kit mindketten versenyezve magasztalánk.”³⁸

Ezekből a forrásokból könnyen felfigyelhetünk Kemény antik műveltségére. A téma alaposabb feltárására viszont eddig csupán egy rövid Borzsák-tanulmány vállalkozott, mely Tacitussal állítja párhuzamba a *Két boldog* című elbeszélést.³⁹ Ebben a Kemény-novellában pedig szerepel egy Horatius-idézet,⁴⁰ és a szintén *A szív örvényei* kötetben megjelenő következő novellában több olyan szöveghelyre lehetünk figyelmesek melyek allúzióként értelmezhetők több Horatius-szatírára.

2. Az *Alhikmet, a vén törpe* értelmezési lehetőségei

Alhikmet, a vén törpe címet viseli Kemény azon novellája, amit a szakirodalom a legjobban sikerült rövidprózai művének tart.⁴¹ Nem éppen támasztja alá ezt a kijelentést a mű igen hangtalan, mondhatni néma recepciója; vagyis az, hogy a mű legtöbbször akkor bukkan fel irodalmi dialógusokban, ha épp Kemény kisebb prózai művei együtt kerülnek bemutatásra. Pedig egy kifejezetten sokoldalú írásról van szó. Mindezt azzal fogom szemléltetni, hogy a Horatius-szatírákkal való összeolvasási kísérletet megelőzve, bemutatom a mű több lehetséges interpretációját.

2.1. A metanarratíva

Az egyik legérdekesebb mozzanat épp a mű végére kerül, mikor az elbeszélő az olvasó előtt felfedi, hogy nem egy megszokott első személyben elbeszélt narratíváról van szó: a szöveg valójában egy, az elbeszélő által írott szöveg. Ez kifejezetten érdekes módon történik, amikor Kemény, illetve Bánházy Arthur a történet menetét hirtelen megtörve azt írja: „Midőn e sorokat

³⁷ VITA, I. m. 5-6.

³⁸ KEMÉNY, I. m. 173.

³⁹ BORZSÁK István, *Kemény Zsigmond és Tacitus? (Megjegyzések a Két boldog című novellához)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971/3., 317-20.

⁴⁰ Ódák II.4., 1. sor: Ne sit ancillae tibi amor pudori, magyarul: Szolgányért égsz? Ne pirulj miatta, Quintus HORATIUS FLACCUS, *Összes művei*, ford. BEDE Anna, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

⁴¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben*, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 1979/3-4., 414.

írom...”⁴², egyenesen rámutat a szövegalkotás aktusára. Vagyis a történet elbeszélője valójában a történet írója. Ez önmagában több értelmezési lehetőséget nyit meg. Egyfelől rákapcsolódhat a levélregények hagyományára,⁴³ hiszen nem tudjuk pontosan, hogy mik a szerző-elbeszélő intenciói a szöveggel. Lehet akár napló is, bár erre kisebb az eshetőség, hiszen a történet eleje éveket ölel át, a vége pedig több évet ugrik előre. Az önéletírás régóta fennálló hagyományára szintúgy szóba jöhet; ez helytállóbbnak tűnhet, hiszen az első rész valóban ismert kompozíciós eszköztárral dolgozik, a felmenőig visszanyúlva foglalja össze az elbeszélő életét és gyermekkorát, egészen addig a pillanatig, amíg a cselekmény igazán elindul a második részben. Ugyanakkor ezt az interpretációt is korlátozza a történet műfaja, egy önéletírás nem tudna kiteljesedni egy ilyen rövid műben. Mégis a levél műfaja áll legközelebb, ha elvonatkoztatunk attól, hogy nincsen se címzett se megszólított. Az, hogy e levél mi célra íródott további gondolkodás tárgya lehetne; készülhetett akár személyes céllal, de készülhetett megjelenésre is. A Kemény korabeli olvasó számára ismert volt a levélregény régi múltra visszatekintő műfaja⁴⁴, a mai olvasó számára mégis problémákat okozhat a metanarratíva, legfőképp, hogy a mű levél volta csupán a szöveg legvégén derül ki.

„A mű visszaemlékező epikus helyzetét akár úgy is felfoghatjuk, mint objektív nézőpontba ágyazott szubjektív nézőpontot: az elbeszélő ugyanaz a személy idősebb korban, mint a főszereplő. Még a párbeszéd különböző részeinek egymáshoz illesztése is rendező, megfogalmazó munkára utal vissza, a nyelv önmagában szubjektív megformálást mutat.”⁴⁵

„Ugyanakkor az *Alhikmet*-ben az első személyű elbeszélés csak egyik összetevője egy összetett szerkezetnek. A beszédhelyzet összetettsége folytán Kemény minden előnyét kihasználja az első személyű elbeszélésnek, ilyen a hitelesség illúziója és az elbeszélő közvetett jellemzése.

⁴²KEMÉNY Zsigmond, *Alhikmet, a vén törpe = Kisregények és Elbeszélések*, s. a. r. BÉNYEI Péter, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997., 142., Arról se feledkezzünk meg, hogy a Kemény novella előtt három évvel született az az irodalomtudomány által hosszasan tárgyalt vers melynek kezdő szavai „Midőn ezt írtam...” VÖRÖSMARTY Mihály, *Előszó = Vörösmarty Mihály Összes Művei*, 3., kiad. TÓTH Dezső, Akadémia Kiadó, Budapest, 1962.

⁴³ Legtöbbet emlegetett talán Goethe Az ifjú Werther szenvedései: Johann Wolfgang GOETHE, *Die Leiden des jungen Werthers*, Weygand'sche Buchshandlung, Leipzig, 1774., hazai példával élve: KÁRMÁN József, *Fanni hagyományai*, Magyar Helikon, Budapest, 1974.

⁴⁴ lásd: BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

⁴⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben*, Literatura, 1978/1-2., 3-10.

Mindezt anélkül, hogy számolnia kellene a hátrányaival, például a feszültség eltompításával (hiszen az elbeszélő távlatból nézi az eseményeket).⁴⁶

2.2. Irodalom mint kártékony tényező

A második rész egyik legkomikusabb momentuma egy kvázi faggatásjelenet, amelyben Arthur jegyeséből, Amaranthából szándékozik valamiféle szerelmi beismerést kihúzni. A komikum abból fakad, hogy Arthur szerelmi tájékozódásai csupán olvasmány-élményeire vezethetők vissza, Amaranthának pedig, aki nem mutat érdeklődést az Arthur által kreált, idealizált szerelemkép iránt, esélye sincs a várt válasz kimondására. Emiatt felindulva Arthur egyre hosszabb, és nevetségesebb kérdéseket tesz fel neki:

„- Ha egy emlényt találsz az ér partján, ha egy ibolyát a zöldellő bokor tövéénél, vagy egy szemérmes erikát az ágyad szélén, vagy egy büszke kaméliát etazsereden, nem felede-d-e el e virágok különböző színét és alakját, hogy bennük egyedül feléd tekintő szemeimet lásd?...”⁴⁷

Érdekes módon épp maga Amarantha mutat rá a következőre: „- Ah, Arthurom, micsoda könyvekből jegyezték ki e csodálatos dolgokat? Fogadni mernék, hogy nem magad gondolád.”⁴⁸. Valóban, Arthur kulcsfontosságú realizációja a mű során, hogy az általa elképzelt szerelem-ideál nem csak kivitelezhetetlen, de talán nem is létező, balga invenció. Kemény itt is egy kortárs gondolat-hagyományt folytat, miszerint az irodalom vagy bizonyos irodalmi művek mértéktelen fogyasztásra káros az emberre nézve.⁴⁹ Aranyos humorral játszik a szöveg, amikor Arthur gyerekként vázolja a mesés irodalomból fakadó vágyait.⁵⁰ Amikor viszont már érett korában, még mindig a fikció által kapott ideákat követve elhatározza, hogy elutazik „talán az orenburgi pusztára, talán a núbiai nagy sivatagra, talán egy svájci magános kunyhóba, talán egy

⁴⁶ SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont...*, 422.

⁴⁷ Uo. 109. A bekezdés komikumának csúcspontja mikor Arthur egy pillanatra szünetet tart „...” mire Amarantha valószínűleg azt hitte befejezte, és válaszolna, de Arthur ezt látva még tovább folytatja „Ne szakíts félbe, Amaranthám, mert még csak azt kérdezem...”

⁴⁸ Uo. 109.

⁴⁹ Az ifjú Wertherről például elhíresült, hogy az olvasóiban öngyilkos hajlamokat vált ki, de ugyanez a gondolat az irodalom negatív hatásáról megfogalmazódik Kölcsey egyik novellájában is: KÖLCSEY Ferenc, *A karpáti kincstár* = *Kölcsey Ferenc Minden Munkái*, 1., kiad. SZILÁGYI Márton, Universitas kiadó, Budapest, 1998. A novelláról szóló szakirodalomhoz: ZÁKÁNY TÓTH Péter, *A képzelő-erő betegségei: Kölcsey Ferenc: A' karpáti kincstár*, Verso, 2020/2., 93-108.

⁵⁰ KEMÉNY, *Alhikmet*, 106-107.

palesztinai remeteségbe,...”⁵¹ már teljesen nevetségessé válik. Ezt tükrözi az is, hogy az elutazást követő első napon azonnal kitörik kocsija kereke. Maga a jármű leírása is értelmezhető Arthur elképzeléseinek rozogaságaként: „...csak egy régi stájerünk vala, ketyegő küllőkkel, kopott kassal s oly rúddal, mely dacos lovak vagy kanyargó lejtők számára nem látszék eléggé szilárdnak.”⁵² Később az egész kaland csupán Arthur álmában valósul meg.

2.3. A férfi-női kapcsolat

Olyan tanulsággal találkozhatunk, miszerint az irodalom, a fikció, sohasem veheti át az élet és az élmények helyét; Arthur legfőbb hibája pedig a tapasztalatlanság, hogy a világgal kapcsolatos tudásának hiányosságait irodalmi élményeivel pótolja. Ez a tapasztalatlanság látszik Arthur imént idézett Amaranthával való interakciójából:

„- Ah, Arthurom, micsoda könyvekből jegyezték ki e csodálatos dolgokat? Fogadni mernék, hogy nem magad gondolád.

Amarantha mosolyogva tevé megjegyzését, de arca kipirult, és szemei elevenebb fénnel égtek.

Engem inkább bántott mosolya, mint amennyire lekötelezett felindulása.”⁵³

Kiderül, hogy Amaranthának valamennyire imponált Arthur lelkesedése, ő azonban (magát megalázva érezve) inkább sértettségének adott hangot. Mivel a történet Arthur által van elbeszélve, Amarantha könnyen egy tanulatlan, sekélyes személyiségként jelenhet meg. A főhős-nő nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal amiket a főhős-férfi elvár tőle, ezért szemében leértékelődik. Mindeközben a mű folyamatosan Amarantha elkötelezettségéről értesít; alig van olyan jelenete melyben éppen ne valami ruhadarabot készítene Arthurnak. Továbbá az is kiderül róla, hogy nagyon is tehetséges, például a zongorajelenetnél.⁵⁴ A műben Arthur valójában sekélyes és nevetséges, Amarantha pedig nála sokkalta érettebb jellem, aki folyamatosan képes kordában tartani Arthur indulatait. Sőt Amarantha az, ki mikor Arthur levélben bejelenti, hogy elutazik, megbékíti apját, így életben tartva a kettejük kapcsolatát.

Megfigyelendő ebből a szempontból a férfi-női kapcsolat ábrázolása a műben, ugyanis a tradicionális értelemben vett alá-fölé rendeltség megfordul. Arthur folyamatos függésben van

⁵¹ Uo. 117.

⁵² Uo. 118.

⁵³ Uo. 107.

⁵⁴ Uo. 114.

Amaranthától. Mikor azt hiszi vagyontalanná vált, a házasság gondolata hirtelen megalázó lesz számára. Még jobban szemlélteti ezt az alárendeltséget a mű zárata, melyben az idősebb Arthur aggódva várja Amarantha hazatértét a színházból. Ez a jelenet akkor lesz igazán erőteljes, mikor összevetjük azzal a korábbi dialógussal, amiben Arthur a jövőbeli színházbajárásukról beszél:

„De legalább mellettem ülsz a páholyban, s ha Schódelné vagy Felbér Mari, Conti vagy Füredi művészileg énekel, együtt tapsolunk.

- Isten mentsen, Amaranthám! Hiszen ez nem a férjek kötelessége. Kérdezd csak meg a nénit!

- De hát aztán mit csinálnak a férjek a színházban?

- Elmennek más dámák páholyaiba, s ott társalognak.”⁵⁵

Ezzel szemben:

„Amaranthám még nem jött haza a színházból.

Az óra kilencet üt.

Kisebb gyermekem álmos.

Ah! Istennek hála, kocsizörgést hallok.”⁵⁶

Lényegében Arthur felszarvazásáról van szó, ami egyben a korabeli társadalmi szerepek szubvertálása is. Értelmezhető ez egy Arthurra rótt büntetésként, de inkább azt javasolnám, hogy olvassuk a mű komikumának részeként. Ismert ugyanis a szerelmét megcsaló, szívekkel játszó maszkulin férfiszerep az irodalomban, itt ezt a szerepet pedig pont a feleség Amarantha veszi el Arthurtól. Tehát a mű úgymond egy utolsó poénnal zárul, mely az Arthur férfiasságán ejtett csorbaként jelenik meg; de mit is mondhat ez számunkra? Értelmezhetjük úgy, hogy Arthur tudatában van a történeteknek, és csupán prezerválni igyekszik az életállapotát; vagy úgy, hogy Arthur teljesen felölti a tradicionális női szerepet, és ezt elfogadva létezik. Nem minden értelmezés implikálja Arthur felszarvazását, de az út az efféle gondolkodás és az átfogó feminista olvasat felé teljes mértékben nyitva van.

⁵⁵ Uo. 114.

⁵⁶ Uo. 142.

2.4. Az álom szerepe

Eddig részekként hivatkoztam arra a hét számozott fejezetre, amelyek kiteszik a mű egészét. Ha ezeket egymás mellé állítva vizsgáljuk, rájöhetünk, hogy a történet két részre válik: az első három, melynek végén Arthur az elutazás mellett dönt, és az utolsó négy, melyben az utazás (többé-kevésbé) megtörténik. Arthur ugyanis nem jut messzire, ahogy azt fentebb idéztem, egy ismerőse révén vendégségbe kerül, ahol találkozik a Taddénak hívott doktorral⁵⁷, aki mesél neki Alhikmetről, aztán pedig álomba merül. Ismét külön-külön értelmezhető mozzanatok sora fogad minket, ezekből először az álom leírását igyekszem bemutatni. Fentebb már tárgyaltam, hogy a fordulat mikor a mű felfedi az elbeszélő szerzőségét a szöveg egészének újra-kontextualizálására ösztönözi az olvasót; hasonlóképp történik ez az álom-jelenettel, mely az ötödik részben kezdődik és a hetedikben zárul. A szöveg ugyanis jobbra elrejtí az álomba esés aktusát.

„Keblem emelkedett. Véréreim földagadtak, mint a forrás, mely az égből leszállott cseppek által duzzadoz, zajlik és szétárad...

Elhagytam ágyamat. Ellenállhatatlan varázstól csábítatva közelgeték az ablakajtóhoz.

Kezem a zárt halkan érinté, és a lépcsőn, a kertben voltam...”⁵⁸

Ezen sorok kétértelműségében rejlik a mű kompozíciójának egyik mesterfogása. Figyeljük meg, ahogy az „Elhagytam ágyamat” kijelentést a művet először befogadó olvasó könnyen és problémamentesen értelmezheti az alvás és az álom visszautasításaként; a szöveg pedig fogékony erre az értelmezésre. Ezeket a sorokat rövidesen egy kert-leírás követi, majd a találkozás a címszereplő Alhikmettel, akiről a rejtélyes Taddé doktor a negyedik részben szereplő vacsorajelenet közben beszélt. Nyilvánvalóan bizarnak hat ez a találkozás, de nem elfogadhatatlanul bizarr. Kemény tudatosan eszközként használja a misztikum fokozását. Először Taddé doktor rejtélyes jóslási képességei, aztán a kert-leírás, Alhikmet megjelenése és az utazás közben látott csodák jelennek meg; mindez azért, hogy az olvasó elfogadhassa, hogy a mű terében létezik a misztikum; amikor pedig a misztikum álombeli létét felfedi, az olvasó

⁵⁷ Taddé megjelenik egyébként egy másik Kemény elbeszélésben is: KEMÉNY Zsigmond, *Poharazás alatt = Kisregények és Elbeszélések*, s. a. r. BÉNYEI Péter, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. „Az indiai és az észak-amerikai történetet Taddé doktor mondja el, akit az Alhikmetből már ismerünk. (A két történet közül a Poharazás alatt játszódik később.)” Im. SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont...*, 436.

⁵⁸ KEMÉNY, *Alhikmet*, 125.

kíváncsian olvassa újra. A jelek pedig mindvégig ott vannak a műben, a tapasztalt olvasó esetleg már tudhatta is, hogy álombéli kalandról van szó.

Az elbeszélés lényegében a magyar prózában is népszerű *Wundergeschichte* műfajának irracionális feloldó, „a realitás abszolút dominanciáját megerősítő zárlatával” él.⁵⁹ Az ébredés mozzanata itt a racionalitás mozzanata. Arthur felismeri, hogy az imént realitásként megélt események az álombéliak voltak, az ébredés pedig a valósághoz való hozzáidomulást jelenti számára, egyúttal szubjektív attitűdjének radikális megváltozását. Az álom tehát a szubjektum metamorfózisának tere. Ez a metamorfózis didaktikus tanulságként jelenik meg: „egyrészt a főszereplő szempontjából lesz kimondva a változás ténye; másrészt a metamorfózis etikai tanulságot is hordoz, harmadrészt pedig valamiféle transzcendens útbaigazító, tanító hatalom produktumaként jelenik meg az elbeszélésekben.”⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy Kemény az álom-mese hagyományához fordul, de a régi motívumokat új szereppel látja el, lélektanilag hitelesített fantasztikummal alakítja át. A történet egyfelől valóban Arthur közepeszerű létformájának és félig tudatos vagy öntudatlan vágyainak szembeállítására. Másrészt viszont az álom is különös megszerkesztettséget mutat, az álomjelenet szövegiségére hívja fel a figyelmet. A mondatok rejtvénytűszerűnek tűnnek, s többféle értelmezést tesznek lehetővé, mintha az alkotó arra kívánná emlékeztetni olvasóját, hogy „az irodalmi alkotások olyan szövegek, amelyek ellenállást tanúsítanak; csak erőfeszítéssel fejthetők meg.”⁶¹

„A 18. századi magyar prózában megjelenő álomelbeszélések szinte kivétel nélkül allegorikusak. Többségük kapcsolódik az antikvitásig visszanyúló álomértelmezésekhez, miszerint az álom egy transzcendens erőtől származó üzenet, amely jósló vagy tanácsadó funkcióval rendelkezik.”⁶² Ez a prózai hagyomány a 19. században is tovább él ugyan populáris szövegekben, de jelentősége csökken. Az allegorizálás részben jelen van itt is, hiszen az egész álom arra szolgál, hogy rámutasson Arthur balgaságára, illetve visszairányítsa a morálisan pozitívként megjelölt életpálya felé. Mégis, az álom lényege és helye a műben egészen egyértelműnek tűnik számunkra. Nyilvánvalóan teret ad, hogy elveszünk olyan részletekben, mint a varázsgyűrű fontossága vagy az elvesztett emlékek jelentése; ám a cél mindvégig

⁵⁹ BALOGH Piroksa, *Álomelmélet és esztétikai innováció Vörösmarty Mihály elbeszéléseiben = "Hamvába mint száll a roppant világ" : Tanulmányok Vörösmarty Mihályról*, szerk. SZILÁGYI Márton, FÜLÖP Dorottya, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2024. 178.

⁶⁰ Uo. 178.

⁶¹ SZEGEDI-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont...*, 439-440.

⁶² BALOGH, *Álomelmélet...*, 179.

világos, Arthurnak fel kell ismernie hibás cselekedeteit. Ebből a szempontból egészen banálisnak érezhető a bonyolult cselekménysor, mely Arthurral álmában történik; azt az érzést kelti, mintha a történetet elbeszélő narrátor iróniával fordulna a bonyolultan megkomponált álomtörténetek felé.⁶³

„Egyfelől a romantikus álomszerkezet valósul meg, másfelől Arthur álma úgy is értelmezhető, mint a Taddé doktor által megadott néhány alapelem köré font szabad társítások rendszere.”⁶⁴ A mű több eszközt használ az álombéli tér ábrázolásra, egyfelől megjelenik az idő és a cselekménysor meggyorsítása olyan sorokban mit: „Kezem a zárt halkan érinté, és a lépcsőn, a kertben voltam...”⁶⁵ vagy „Már a kert sétányain valék...”⁶⁶. Itt az olvasó tulajdonképp feltételez egy linearitást; tudja, hogy több esemény történt a kilincs megérintésétől a kertbe jutásig, de elfogadhatja, hogy az elbeszélő átugrotta; vagy tudatában annak, hogy álomról beszélünk, rájöhet, hogy ez a kompozíció szándékos. Szintúgy az álombeli térre utal a szöveg, amikor azt mondja: „Nagy meglepetésemre e kert egészen hasonlított a miénkhez.”⁶⁷, hogy az elbeszélő álma az elbeszélő valós élményeiből konstruálja meg az álombéli teret. Figyeljük meg azt is, hogy ebben a részben (mikor Arthur Tedzsribet társaságában barangol a behatárolhatatlan északi tájon) Kemény többnyire „a leírás helyett a látvány és a reflexió, táj és kedélyállapot egységét hangsúlyozza, így valósul meg az elképzelt, sohasem látott táj megjelenítése”⁶⁸, vagyis a fantasztikumé az álomban. Az álombeli tér leírásáról még hosszan lehetne írni, összehasonlítva olyan korai művekkel, amelyek hasonló megoldást alkalmaznak a misztikum bevezetésére, de dolgozatomnak ez nem célja.

2.5. Orientalizmus és holdkór

Az álomjelenet egyik legfontosabb eseménye egy utazás, melynek nem tudunk céljáról, sem arról, hogy lényegében hol történik. Egyetlen fogódzkodó pontunk a korban populáris orientalizmus volna, vagyis a keleti kultúrák megjelenése mint kuriózum.⁶⁹ Ha elfogadjuk,

⁶³ Uo. 180.

⁶⁴ SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont...*, 437.

⁶⁵ KEMÉNY, *Alhikmet*, 125.

⁶⁶ Uo. 125.

⁶⁷ Uo. 125.

⁶⁸ SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont...*, 430.

⁶⁹ A Kemény korabeli magyar orientalizmusról lásd: STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Terebess Kiadó, Budapest, 1999.

hogy ez a kuriózum az elbeszélő Bánházy Arthurt is érintette, arra a következtetésre juthatunk, hogy az álomban leképzett tér Arthur hiányos tudásának reflexiója. A keleti kultúrák olyan pontokon jelennek meg, mint az öltözködés, a vallás, és a természet leírása⁷⁰. Emiatt a visszafogottság miatt hat olyan sűrűnek az álombeli tér. Ebben sokat segítene, ha ismertek lennének azok a források melyek a szöveg megalkotásában segítették a szerzőt, illetőleg, hogy van-e valamely fellelhető forrása az Alhikmet-Tedzsribet testvérpár legendájának, vagy Taddé doktor eredeti nevének, mely: Sankansakhanrah Telhat Almalek.

A keleti hatást csak az zavarja meg igazán, mikor Arthur egy Szeléne nevű, kvázi tündérkirálylány szerelmét kezdi kergetni. Szeléne udvara inkább építkezik az európai tündérmese-hagyományra, de a szöveg nem is időzik túl sokat leírásán. Inkább Szeléne személye válik kulcsfontosságúvá, az ő neve pedig az előbbiekhöz képest könnyen azonosítható, mint görög holdistennő. A Hold jelenléte pedig jelentős a műben, a szöveg kiemelten fókuszál rá az álomba esésnél: „A hold mintha csak néhány órára lett volna szorítva minden bűbájának kifejtésében, oly nyájasan, oly igézőn mosolygott.”⁷¹, sőt már ekkor is egy nőhöz van hasonlítva: „Hódításainak minden titkát feltárta, oly szép nőként, ki az élet-tavas végperceiben vágyik még egyszer szerethetni...”⁷². És ott van az álomban, mikor Arthur Szeléne után kezd vágyakozni: „Üres volt a rét. Csak a hold andalgott fölötte...”⁷³. A holdszimbolika, a holdkór, a Hold érzelmeket amplifikáló hatása is jelentős rodalmi hagyománnyal rendelkezik⁷⁴, Kemény itt viszont valódi személyt képez a Holdból. Arthur azonnal belebolondul Szelénébe, hisz álmában megtestesíti az áhított szerelem-ideált, azonban ugyanolyan gyorsan ki is ábrándul. „Ebben a novellában a realitásból az álomba történő átmenet az olvasás folyamán nem egyértelműen különül el, nem jelölhető ki a narráció linearitásában az eszméletvesztés, illetve az elalvás határa. Maga az álom nem átmenetként jelenik meg egy párhuzamos világba, hanem a realitás szerves, ám egyre szürreálisabbá váló részeként. Ezzel szemben az ébredés mozzanata radikális cezúrát jelent az elbeszélésekben: ekkor a korábbi

⁷⁰ Értem például a „zöld turbán”-t, az „Allah! Allah!” felkiáltásokat, és a „pagoda-fügefát”.

⁷¹ KEMÉNY, *Alhikmet*, 125.

⁷² Uo. 133.

⁷³ Uo. 133.

⁷⁴ Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *A holdvilágos éj = Vörösmarty Mihály Összes Művei*, 13., kiad. SOLT Andor, Akadémia Kiadó, Budapest, 1974.

történet újrakereteződik, álmoként értelmeződik át, lezárttá és megismételhetetlenné válik. Az álom tehát visszavezet a realitásba, visszavonhatatlanul megváltoztatva azt.”⁷⁵

2.6. A mű lezárása

Ez a realizáció egyúttal elvezet a mű gyors lezárásához. A szöveg szempontjából, mivel Arthur lelki-jellembeli fejlődése végbement, úgymond ”megtanulta a leckét”, a történet nem folytatható. Ezzel magyarázható, hogy lényegében egy deus ex machina ezarást kapunk. A szakirodalom ki is emeli ezt mint a mű gyengeségét⁷⁶, véleményem szerint viszont azzal, hogy szöveg felhívja a figyelmet szövegiségére, jusztfikálja a módszert, amivel a történet szálát elvarrja. Ugyanakkor mindenképp nevezhető nyitott zárlatnak, mivel az Arthur által hajszolt ideál elvetésével nem valósul meg egy boldog befejezés, hiszen a mű fentebb idézett utolsó soraiban a lelki zavar és aggodalom jelenik meg, így a befejezés a tanító célzat háttérbe szorulásaként-, vagy megkérdőjelezéseként is értelmezhető.⁷⁷ A történetnek egy adott pontjáig, és attól kezdve a jellem arcképszerű állandóságot mutat, a szóban forgó ponton alapvető törés következik be: Arthur az álma előtt naiv és önhitt tervező, az álom után magából kiábrándult ironikus figura. E miatt a változás miatt nem könnyű megállapítani, hol áll pontosan az elbeszélő és milyen az elbeszélő szereplőjéhez és történetéhez való viszonya.⁷⁸ „Végére az *Alhikmet* ironikus elbeszélője azért kisebbiti magát, hogy a szereplő igényt formálhasson a hős rangjára, majd önmaga legyen kénytelen felismerni saját tévedését.”⁷⁹ A mű által megjelenített világban nem adatik meg a lehetőség, hogy az életúton keresztül tudatosan navigáljunk, a vágyak útja járhatatlan a főszereplő számára, kinek sorsa komikusan determinálttá válik, méghozzá saját cselekedetei miatt.

3. Bánházy Arthur és a Szatírák

A novella elemzése során elvétve utaltam rá, hogy az olvasó több ponton is nehézségekbe ütközik a történet értelmezése közben. Ilyenek az Arthur világlátásán egyenesen nevető dialógusok, az abszurd hosszúságot elérő monológok, az álombéli cselekmény hosszának elnagyoltsága és túlkomponáltsága, valamint a zavarba ejtő befejezés: Bánházy Arthur felszarvazása, a büntetés, melyet a látszólag jó cselekedetéért kapott. Összességében egy

⁷⁵ BALOGH, *Álomelmélet...*, 177.

⁷⁶ GALAMB Sándor, *Kemény Zsigmond Alhikmetje*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1916/2., 182.

⁷⁷ SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont...*, 430.

⁷⁸ SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő és szereplő...*, 5.

⁷⁹ Uo. 4.

nehezen megkonstruálható karakter Bánházy Arthur. Említettem ugyanakkor, egyszer a tanulmány elején, másodszor az első tartalmi egység végén, hogy a novellát Horatius választott szatíráival fogom összeolvasni. Ezért elsőként a Kemény-novella egy olyan részét fogom vizsgálni, melyet eddig tudatosan kihagytam eddigi elemzésemből. Ez pedig a novella első néhány bekezdése, melyek közül a legelsőt egészében idézem:

„Az udvarlók Amaranthát Pest és környéke első szépségei közé sorozták. De én, bár hallgatva, inkább Amarantha barátnőinek pártján állottam, kik nem tagadhatták ugyan, hogy neki gyönyörű és elefántcsontnál fehérebb fogsorai vannak, azonban észrevehék, miként egyik foga egy hajszálnyival, egy gondolattal, egy eszményi vastagsággal külebb áll, mint kellene; kik megvallák, hogy Amaranthának lába mesés-kicsiny, de keze végtére is nagyobb lehet, mint Júliának, vagy tán mint Ágnesnek is; kik nyíltan elismerték, hogy Amarantha nyúlánk, karcsú s majdnem szilfid termetű, de... de (s ezen jelentékeny *de* alatt azt értették, hogy neki nincs eléggé telt melle, és vállai egy körömhegynyivel szélesebbek lehetnének); kik nem akarták elvitatni, hogy Amarantha bőrszíne vakítón fehér, finom és átlátszó, azonban mégsem titkolhaták, hogy igen közlőrl s kivált egy jó lornyettet használva, az ő orra tövén néhány nyári szeplőcskét lehetne felfedezni; s bár hódítólag mosolyog, leigézőn tud emlényké szemeivel pillantani, és ezüstcsengésű hangja elbájoló, de fájdalom, ajka szögletén, jobb felől, majdnem akkora szemölcs van, mint egy zsemlyekása, szemöldei pedig igen szőkék és társalgásában még nincs kellő tűz s elevenség... azt meg sem említve, hogy világos haja elég selyemlágú és elég dús ugyan, azonban egy kevésbé vörös-aranszínben játszik.”⁸⁰

Több különlegességgel rendelkezik ez a bekezdés⁸¹, melyek közül elsőként azt tartom fontosnak, hogy az elbeszélő nincs még megnevezve, hiszen a Bánházy és Alpáry család hosszas viszályának elbeszélése csak ezen (Amarantha testi adottságairól szóló) eszmefuttatás után történik meg. Másodjára a következő nyilvánvaló megfigyelést kell tennünk: ez a szöveg látványosan, szinte provokatívan sőt, akár performatívan, sekélyes elbeszélőt jelenít meg. Azt mondani, hogy „ajka szögletén, jobb felől, majdnem akkora szemölcs van, mint egy zsemlyekása” majdnem abszurdumig vitt humoros túlzás, hiszen valószínűleg egy apró anyajegyet nagyít szemölccsé. Harmadik, hogy a hangnem, amiben az elbeszélő, az itt-még-nem-teljesen-Bánházy Arthur megszólal, Horatius szatíráira emlékeztet. Egyenesen az I./1-4.

⁸⁰ KEMÉNY, *Alhikmet*, 101.

⁸¹ Köztük olyanokkal melyekről a főszövegben nem ejtek szót, mint például az, hogy a szövegrészlet humorának egyik fő forrása a női test felé irányuló társadalmi elvárások és konvenciók lehetetlenségeinek kifigurázása, méginkább alátámasztva egy feminista olvasatot.

szatírák elbeszélőjére. A helyzet pedig leginkább az expliciten szexuális témát feldolgozó I./2. szatírára.

3. 1. A szatirikus elbeszélő

Ahhoz, hogy a Horatius felőli olvasási kísérlet megvalósulhasson a Kemény-novellában, mindenekelőtt meg kell ismerkednünk az imént említett szatírák beszélőjével. A *diatribe-satires* elnevezést használja a szakirodalom⁸² az első könyv első négy szatírájára. Ezekben a beszélőről alkotott kép, szatíráról szatírára teljesen következetes. Ez a beszélő világosan konzisztens viselkedést mutat: „a finomkodás és az árnyalatosság esküdt ellensége”.⁸³ „Gyakran trágárkodik; a társadalmi konvenciók tiszteletben tartása keveset jelent számára. A I./4. szatírában hangosan védi a gúnyolódáshoz való jogát, és kimondja a véleményét, bármilyen következményekkel járjon is. Témái egyszerűek és közhelyesek, a beszéde köznyelvi, a logikája humorosan laza.”⁸⁴ „Egy küldetéstudatos ember képét sugallja, aki azért veszekszik, hogy meggyőzzön.”⁸⁵ „A beszélgetőpartnere viszont teljesen személyiség nélküli, időn és helyen kívüli, helyenként az utcáról leszólított idegen; nem egyenrangú, tanítvány vagy ellenfél, egy tudatlan hang a tömegből.”⁸⁶

„Az elbeszélő személyisége tehát színes és szélsőséges: ő a szatirikus térítő, társadalmi selejt és szenvedélybeteg prédikátor egy személyben. Van azonban egy másik oldala is, a durva alkalmatlanság olyan foka, amely messze meghaladja az önirónia elvárt vagy megkövetelt normáit. Tanításai, a valódi tanulás karikatúrái; humorosan hibásak, és azt követelik, hogy ne vegyük őt túl komolyan, ha moralizál. Filozófusnak alkalmatlan, képtelen kezelni a rábízott témákat és helyzeteket. Minden pillanatban nyilvánvaló hiányosságai azt sugallják, hogy ő maga a szatíra legfőbb tárgya.”⁸⁷ „Az első könyv első négy szatírájában a szatirikus több helyen is olyan állításokat fogalmaz meg, amelyek külön-külön nézve ésszerűnek tűnnek, de együtt vizsgálva túlzónak, hamisnak vagy ellentmondásosnak hatnak. Minden igyekezetünk ellenére nehéz hitelesnek tekinteni és komoly moralistának olvasni. Nyilvánvalóvá válik, hogy nem

⁸² A szatírák értelmezésében a következő könyvet követem: FREUDENBURG Kirk, *The walking muse: Horace on the theory of satire*, Princeton University Press, New Jersey, 1993.

⁸³ Uo. 7.

⁸⁴ Uo. 16.

⁸⁵ Uo. 12.

⁸⁶ Uo. 9.

⁸⁷ Uo. 21.

lehet benne megbízni.”⁸⁸ „Egyfajta ál-intellektuális, aki nem tud mit kezdeni a görög filozófia populáris témáival és példáival. Még kevésbé tud olyan témákat kezelni, amelyek bizonyos fokú elméleti tudást igényelnek.”⁸⁹ Ez a karakter megformáltságában az a moralizáló, aki sokkal komolyabban veszi magát, mint amennyire képességei engedik.⁹⁰

Ez segíthet minket navigálni a novella elbeszélőjével kapcsolatos, az előbbiekben már tárgyalt dilemmák labirintusában. A szakirodalom arra hívja fel a figyelmünk, hogy a satíraköltészet alapvetően személytelen, vagyis az elsődleges elbeszélő saját magáról egy meghatározott képet hoz létre, mely által a fiktív költői világ részesévé válik.⁹¹ Ezzel feloldhatóvá válik az *Alhikmet* elbeszélőjére és szövegiségére helyezett feszültség. Az elbeszélő, aki egyes szám első személyben alkotja meg a történetet, egyúttal álruhát, álarcot konstruál önmagának. Az a Bánházy Arthur, aki a történet aktív résztvevője egyúttal álarca az elbeszélőnek. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy ezt az álarcot néhány horatiusi satírában értelmezzem.

Bánházy Arthur alakja értelmezhető úgy, mint a horatiusi satirikus elbeszélő karaktere: narrációjában teljesen szókimondó, egészen sekélyes személyiség; humora laza, gyakran él öniróniával; másokat lenéz, miközben önmagát kifejezetten nagyra becsüli, bár ideái és elképzelése egyértelműen sánták és gyermetegek, mégis teljesen elkötelezett képzelgésai mellett. Imád kötekedni és többször kifejezetten akaratos és rámenős. Cselekvéseiben és elhatározásaiban nem komolyan vehető, amiről a szöveg is tanúskodik. Ő maga viszont képtelen észrevenni hiányosságait. Nem véletlen, hogy a novella humorforrása folyamatosan Bánházy gondolataihoz, cselekedeteihez, mondanivalójához kötődnek.

3. 2. Az elbeszélő nőikkel való viszonya az *Alhikmet*ben és a I. könyv 2. satírájában

Most szorosabban elemzem a novella eleji monológot, valamint Bánházy Arthur nőikkel való viszonyát a I./2. satírával való összeolvasásáé. A satíra elején (37-62. sor) bemutatásra kerül a szexuális kielégülés keresésének két szélsőséges pontja: a magas társadalmi rangú, férjezett nőikkel való házasságtörés, valamint a prostituáltak felkeresése.⁹² Ezek nem azért okoznak problémát az elbeszélő számára, mert morálisan alantas, elítélendő cselekvések, sem azért, mert

⁸⁸ Uo. 22.

⁸⁹ Uo. 26.

⁹⁰ Uo. 34.

⁹¹ Uo. 3.

⁹² Uo. 42

nem okoznak adekvát szexuális kielégülést, hanem azért, mert a kivitelezésük kényelmetlen és körülményes. A megoldás a "nyilvánvalóan" köztes út: rabszolgákkal lefeküdni.

„Halljátok, férfiek, jó lesz, ha figyeltek: igencsak

megszenvednek a csábítók, kiket úgy elítéltek.

Oly sok a bosszúságuk, a kéjt is megkeseríti,

annyi veszéllyel jár az a kis tiltott gyönyörűség.” (37-40. sor)

„A szajhákkal van (bonyodalmunk), akik vagyonától

éppúgy megfosztják, mint tisztas híre-nevétől.” (58-59. sor)

„Nemde veszélytelenebb szabadult rabszolgaleánytól

venni gyönyört? Sallustius is, nyíltan velük élve

jobban jár, mint férjes nőt csókolva, titokban.” (47-49. sor)⁹³

Bár Kemény kerüli a szexualitás említését, elbeszélésmódja inspirálódhatott e szövegből. A "városi nagydumás" vagyis flâneur⁹⁴ archetípus megjelenését az Alhikmetben, értelmezhetjük az I./2. szatírára által inspiráltnak (legfőképp a mű elején, a tárgyalt szöveghelyen). Kemény valóban nem ír explicit módon szexuális eseményekről, de azzal, hogy a beszélő a jegyese „barátnői”-vel olyan bizalmas témákról értekezik, mint Amarantha testi adottságai, (szándékosan kritizálva azokat) mégis sejtet velünk valamit az elbeszélő viszonyairól. Egyébként Arthur egyik gyermekkori dialógusa is hasonló elképzelésre mutat rá:

„- Mert lásd, én kalandokra akarok jární, mint Viczlipuczli herceg és Amadis, s akkor az ember könnyen jöhet tűzbe, majd egy szép tündérlány miatt, kit a sárkányoktól kell megmenteni,

majd pedig egy szalamandráért, kit valami bűvész gyíkká varázsolt, de aki, bár a legnagyobb

melegben is jól érzi magát, végtére sem egyéb egy átváltozott vén banyánál.

- Ah, Arthurom, ha te kalandokra mégy, mit csinálok én azalatt otthon?

⁹³ A fordításokat idézem: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Összes művei*, ford. BEDE Anna, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

⁹⁴ HERMANN Veronika, *Dicsőség a kószálónak. Megjegyzések a flâneur társadalomtörténetéhez*, Apertúra, 2020., 1-13. <https://www.apertura.hu/2020/nyar/hermann-dicsoseg-a-koszalonak-megjegyzesek-a-flaneur-tarsadalomtortenetehez/> (Hozzáférés: 2024. 11. 23.)

- Vársz reám, kedvesem!”⁹⁵

„-Arthur! Te még sohasem voltál oly pajzán, hogy lábaimnál ülj, hogy átkarolj és megcsókolj.”
-mondja Amarantha. Horatiushoz képest Keménynél az elbeszélő egy még alacsonyabb, nevetségesebb szintre helyezkedik; a nőkről is csak hamis, megjátszott tudással beszélhet. Ami megmarad az a vágyakozás és a nyugodt, biztos kielégülés hiánya, valamint az elkerülhetetlen nagyszájúság. A szatirikus elbeszélő egy új köntösben jelenik meg: hirtelen egy elszegényedett magyar nemes karikatúrájává válik. Az elbeszélő önmagáról ír, s ezzel az imázsalkotó cselekedettel alkotja meg álarcát. Ez az álarc a horatiusi hagyomány által nyújtott lehetőségek és Kemény korának prózáirási szokásainak keveredéséből jöhet létre.

A II. szatíra által nyújtott inspiráció nyomai felfedezhetők a novella zárójelenetében is, melyet felszarvazás-jelenetnek értelmeztem, amely értelmezés még jobban megvilágosul, ha hozzáolvassuk a következő jelenetet:

„Nézd csak a Sulla vejét, a szerencsétlent! A nemes név

Faustához vonzotta, hanem megbánta, amit tett:

késsel, ököllel támadtak rá és kizavarták,

míg Longarenus bent szórakozott a nejével.

Kérdezhetette a hím vesszője szegény nyomorulttól:

„Kellett híres név? Nagy consul lánya? Akartam

gazdag nő fenekét, mit hosszú stóla palástol?

Ily bábú kellett, hogy léha hevem lelohassza?”

Nos, hogy védi magát? „De az apja jeles nemesember!”

Mennyire jobb és mennyire szebb, másabb a pazarló

természet-nyújtotta gyönyör;” (64-74. sor)

„Sulla lányának tiltott szeretője megverve áll a nő házának ajtaja előtt, miközben a lány odabent egy másik szeretőjével, Longarenussal folytatja. A férfi pénisz hirtelen beszédképességre tesz szert, és vita alakul ki. A nemi szerv gyorsan rámutat, hogy az áhított nő, minden gazdagsága ellenére, nem éri meg a fáradságot. Bár nyilvánvaló, hogy egy Kemény írástól távol áll, hogy

⁹⁵ KEMÉNY, *Alhikmet*, 106.

akármely szereplő is szóba elegyedjen a péniszével; a két jelenet közti párhuzamot érdemes megfigyelni. Arthur lényegében önmagával beszélget (hiszen az elbeszélés alkotójaként elsődleges befogadója is egyszerre), miközben az áhított asszony másféle szórakozást keres magának. Az *Alhikmet* főszereplője lényegében sorban megpróbálja felpróbálni a I./2. szatírában sorolt férfiszerepeket (a házasságtörő, az elzüllött ifjú, az asszonyokat kergető kéjenc) míg végtére megkapja a legkevésbé kíváncsi szerepet: a felszarvazott férjét (és itt abba is hagyja az okoskodást).⁹⁶

Kemény az *Alhikmet* végén többszörösen nyúl vissza Horatiushoz. A I./2. szatírával való párhuzam mellett az I. könyv utolsó sorát is megidézi: „Fuss, fiu, és ezeket ródd még könyvembe, sietve!” és „Midőn e sorokat írom...”⁹⁷, mindkét gesztus az írás aktusára hívja fel a figyelmet, arra, hogy a szöveg, amit olvasunk egy épp születő alkotás. Egyúttal mindkét mű az elbeszélő felé irányított ironikus kritikával zárul; aláásva minden intellektuális tekintélyt, amelyet történetmondás során felépítettek maguknak. A horatiusi elbeszélő minden okoskodás ellenére ugyanolyan hírnévhajhászként jelenik meg, mint azok, akiket kifigurázott; Bánházy Arthur látszólagos felnőtté, éretté válása ellenére is megszégyenül. Büntetése az a sors lesz, amelyet Amaranthának megannyiszor felvázolt: végül Arthur az aki otthon marad a gyerekeikkel, míg felesége a színházban mulat.

A horatiusi szatírák gúnyolódó elbeszélője nem védett a sértésektől. Az elbeszélő kigúnyolása épp ugyanolyan fontos, mint az elbeszélő által választott ellenfelek kigúnyolása. Vagyis az elbeszélő megalázása központi szerepet játszhat küldetésében.⁹⁸ Egyfelől nem lehet az elefántcsonttoronyból ítélkeznie mások felett anélkül, hogy fölötte ne ítélkezzenek; másfelől (ahogy azt ismertettem) az elbeszélő is hasonló hibákkal rendelkezik, mint azok, akiket kifiguráz. Ez az *Alhikmet* elbeszélőjére is kétségtelenül vonatkozik. Minden általa kiosztott sértés és gúnyolódás mögött saját kicsinyes személyisége mutatkozik meg. A novella utolsó vicce pedig egyenesen rajta csattan.

⁹⁶ Létezik az olvasat, miszerint a I./2. szatíra különféle színpadi szerepeket sorakoztat fel, a világ pedig színpadi komédiák által értelmeződik a beszélő számára: *Horatian Satire and the Conventions of Popular Drama* = FREUDENBURG Kirk, *The walking muse: Horace on the theory of satire*, Princeton University Press, New Jersey, 1993., 3-51. Érdemes lehet egy ilyesmi értelmezésen keresztül vizsgálni olyan későbbi alkotásokat, melyek szintén jól ismert archetipusokat alkalmaznak.

⁹⁷ KEMÉNY, *Alhikmet*, 142.

⁹⁸ FREUDENBURG, *I. m.* 212.

3. 3. Az irodalmi életre való reflexió

Az *Alhikmet* összeállításához Kemény Horatius más szatíráiból is inspirálódhatott. Ha Bánházy Arthur szerepét egy kortárs írótypus karikatúrájaként határozzuk meg, akkor a horatiusi szatírák kortárs szerzőkkel való gúnyolódása még érdekesebbé válik számunkra. Horatius az I. könyv első három szatírájában szinte egyetlen igazán jelentős kortársát sem figurázta ki, gúnyrajzait inkább kevésbé ismert irodalmi riválisoknak, kortárs teoretikusoknak és költőknek tartogatta, akik szerint a költői mesterséghez csupán fölényeskedés céljából fogtak. „Költői mesterségükben tehát éppoly hitványak voltak, mint az I./1. szatírában említett különféle fősvények, kicsapongók, házasságtörők, tolvajok és gyilkosok. Fabius, Crispinus, Fannius, Hermogenes Tigellius, Caprius és Sulcius valódi kortárs szerzők voltak, akiknek művei, Horatius szerint, nem feleltek meg a korában elfogadott esztétikai normáknak. Az I. könyv első négy szatírájában az ő költői mesterkélésüket parodizálja.”⁹⁹ „Ugyanakkor meg kell emléni, hogy töredék sem maradt fel ezen szerzők műveiből, amely megerősítené ezt a narratívát. Ennek következtében a szatírák szinte valamennyi későbbi kommentátora kérdés nélkül elfogadta az elbeszélő riválisairól alkotott értékelését. Horatius tehát rendkívül sok időt és energiát fordított olyan ellenfelek bírálatára, akikről egyébként azt akarja elhitetni velünk, hogy egyáltalán nem érdemelnek figyelmet.”¹⁰⁰

Kemény kritikája kevésbé irányított, nem használ neveket, és nem tesz egyenes irodalmi ítéleteket. A gúnyolódás az *Alhikmet*ben sokkal inkább hagyatkozik az olvasó tapasztaltságára. Amikor Arthur azt mondja: „...a *Honderű* kellemes szalonhölgyeinknek szépreményű fiatal íróként mutat be!”¹⁰¹ az olvasó tudja, milyen emberre kell gondolnia. A novella egy félmondattal megjeleníti a saját képességeit túlbecsülő szerzőt, a nemesembert, akinek irodalmi tevékenysége csupán sekélyes jellemének kibővítése. Ezért is nevezhetünk Arthuron olyannyira, mikor minden terve (beleértve az írói működést) romba dől.¹⁰²

3. 4. Útleírás az *Alhikmet*ben és az I. könyv 5. szatírájában

Végül térjünk vissza újra az álomban történetekhez. Itt Kemény egyszerre alkalmazhat egy kortárs európai hagyományt, valamint Horatius I./5. szatírájára. Az útleírás fontos irodalmi

⁹⁹ Uo. 109.

¹⁰⁰ Uo. 109.

¹⁰¹ KEMÉNY, *Alhikmet*, 111.

¹⁰² Érdekes lehet megvizsgálni a Kemény szöveg poétikai megkomponáltságát, egyéb korabeli szövegekkel összevetve.

műfaja volt az 1800 körüli évtizedeknek. „Sok nemes küldte fiait körutazásra, hogy az által részesüljenek esztétikai nevelésben, valamint megkövetelték tőlük, hogy élményeikről naplót írjanak. Nagy részük önképzés jegyében indult útnak, hogy valamilyen társadalmi tapasztalatot szerezzenek idegen kultúrák megismerésén keresztül. Az interkulturalitással való szembesülés központi eleme volt az utazásokon szerzett esztétikai és társadalmi tapasztalatoknak. Sok útinaplót ki is adtak, a magyar arisztokraták körében pedig népszerű volt ez a fajta útleírás.”¹⁰³ Ezek többsége az ókori *walking poem*¹⁰⁴ költői formáját követi, amelyek „az utazást mint társas tevékenységet ábrázolják: az elbeszélő általában egy barátjával utazik, és ahelyett, hogy az utazás során elsősorban tárgyakat és tájakat figyelne meg és írna le útitársának, társadalmi élményeket és benyomásokat ír le közösségekről, társaságokról, emberek viselkedéséről, beleértve saját személyes magatartásával kapcsolatos megfigyeléseket is.”¹⁰⁵ A legismertebb klasszikus példa Horatius *Iter Brundisium* névre keresztelt I./5. szatírája

„Horatius elárulja, hogy Maecenas kíséretében utazik, aki, úgy tűnik, fontos diplomáciai küldetésre készül, és a kor legérdekesebb irodalmi alakjai csatlakoznak hozzájuk. Vergiliusról azonban csak annyit tudunk meg, hogy a labdázás nem volt jó hatással az emésztésére, és a követségről szóló néhány tompa célzást Horatius saját testi panaszai mögé szorítja.”¹⁰⁶ „Az elbeszélő számára teljesen érdektelen, hogy Kr. e. 37-et írunk és Róma ismét a polgárháború küszöbén áll. Várhatnánk valami meglehetősen mély elmélkedést a helyzet súlyosságáról, Sextus Pompeius fenyegető flottájának leírását vagy beszámolót arról, hogy milyen komoly tanácsokat adott Maecenasnak útközben.”¹⁰⁷ Ehelyett a következőképp ír útjáról:

„Fenséges Rómát elhagyva, Aricia várt rám
egyszerű szállással. Társam volt Heliodorus
rhetor, messze a legbölcsebb minden görögök közt.
Majd Forum Appiumot láttuk, sokféle hajóssal

¹⁰³ BALOGH Piroska, *Region, Language, Nation, and Culture: The Intercultural and Aesthetic Aspects of a Latin Hodoeporicon from 1820, Camœnæ Hungaricæ*, 2023., 67.

¹⁰⁴ Uo. 70

¹⁰⁵ Uo. 70

¹⁰⁶ GOWERS Emily, *Horace, 'Satires' 1.5: An Inconsequential Journey*, Proceedings of the Cambridge Philological Society, 1993. 49.

¹⁰⁷ FREUDENBURG, I. m. 203.

s rossz kocsmárossal. Nagy lustán, egynapi utat

két nap tettünk: Appia nem fárasztja a lustát.

Itten a víztől, mely borzasztó volt, hadilábon

álltam a gyomrommal, várván nem nagy nyugalommal,

míg vacsoráztak a társaim.” (1-8. sor)

A mű alapötlete tehát a következő: úgy ír le egy utazást, hogy lehető legkevesebbet áruljon el az utazás közben történekekről, sőt a lehető legidegesítőbb módon panaszkodjon minden apróságról.¹⁰⁸ Könnyen megtalálhatjuk benne Bánházy Arthur útleírási módszerének modelljét:

„Utaztunk.

A tájékok gyorsan nyargaltak vissza szemeink elől.

A napok oly rövidek voltak, mint egy serdülő leánykával folytatott társalgás.

S viszont az éjek oly rövidek, mint beszéd közben egy kacér nő kézszerítése, melyet másokkal észrevétetni nem akar.

A vidék pedig, melyen először éreztük a lankadást, afrikai hévvel bírt.

Beláthatatlan rónaság vala.

- Már ezentúl - szólt Alhikmet - tevékre szorulunk, és lassan fogunk haladni.

Mélyen sóhajtottam.”

Nem tudjuk, hol vagyunk, kikkel vagyunk, hogy hogyan jutottunk el ide, de azt tudjuk, hogy Arthurnak megvannak a panaszai. Lehetséges egy értelmezés, miszerint Kemény Ister Brundisium és az Alhikmet idézett szöveghelyének elbeszélési stratégiáját használja a korai útleírások és egyúttal az orientalizmus kifigurázására. Az elbeszélő, aki e műfajok művelője, jobbra semmit se tud azokról a tájakról, amiket meglátogat; de nem is tesz kísérletet arra, hogy azokat megismerje. Később egyenesen tündérországgá változik az ismeretlen keleti társadalom, ami a kiszínezett úti leírások abszurdumaira mutat rá. Kemény itt erőteljesen parodizálja egy kortárs műfaj művelőit (beleértve az orientalizmus híveit), úgy, hogy a műfaj egyik alapművéhez nyúl vissza.

Kifejezetten érdekes, hogy az Ister Brundisium elbeszélője is ír egy álmról utazása során, mégpedig egy meglehetősen izgató álmról:

¹⁰⁸ Szó esik többek között békákról, szúnyogokról, hangoskodó hajósokról, veszekedésről, drága vízről, rossz kenyérről, gyomorrontásról, irritált szemekről stb.

„Itt én ostoba módon egészen az éj közepéig
vártam a hűtlen lányt. De az alvás végül elűzi
hő szerelemvágyam, miután ocsmány jelenéssel
szennyezik álmaim éji ruhámat, s domború testem.” (82-85. sor)

Miután az elbeszélőt kijátszották, álmaiban találja meg az áhított kielégülést. Hasonlóan jelenik meg Arthur Amaranthában való csalódása, majd az álomba való menekülés, a Szelénéhez fűzött remények, és végül az ébredéssel járó kiábrándulást.

4. Az összeolvasási kísérlet eredményei

Láthatjuk, hogy a Horatius-utalások felfejtése érdemben árnyalja a novella értelmezését, ugyanakkor probléma, hogy a tárgyalt szövegek közt nem mutathatók fel szorosabb kapcsolatok. Nem tudhatjuk biztosan, hogy Kemény az itt elemzett Horatius-szövegeket használta volna az *Alhikmet* megírása során. Törekedtem arra, hogy releváns új értelmezéseket kínáljak a novella elemzése során kiemelt szövegrészekhez. A szatírák beemelése mellett a novella kezdő bekezdései és a befejezés másként értelmezhetők, hiszen megváltozik az elbeszélőről alkotott képünk. A szöveg humorával kapcsolatos megértésünk is tágul, amennyiben nem csak a Kemény korára való ironikus utalásokat vesszük figyelembe. Az álom- és útleírás sajátosságai, és az abban történő utazásba ágyazott hagyomány jelentősen kiegészülhet, ha az Iter Brundisiumot előzményként kezeljük. Dolgozatomnak azon célja, hogy Kemény elbeszélésének Horatius felőli olvasásával, olyan jelentésrétegeket világítson be, melyekről korábban még nem volt szó a szakirodalomban, e szempontból (reményeim szerint) sikeresnek mondható.

Borzsák István tanulmánya azt a javaslatot tette, hogy a *Két boldog* című elbeszélést, melyben egy Horatius idézet is szerepel, Tacitussal olvassuk együtt. Tanulmányomban pedig igyekeztem felfejteni egy újabb Kemény-novella antik referenciahálóját. Az *Alhikmet*, a vén törpe közelebbről vizsgálva teli lehet Horatiusi utalásokkal, ezeket feltárva kísérletet tettem egy új, lehetséges olvasat alkotására, ezzel tovább kövezve az utat a Kemény-szövegek klasszikus auctorokra támaszkodó értelmezéseinek kutatásához. Minden bizonnyal újabb s újabb antik referenciákat fedezhetünk fel (melyek a megjelenés korának olvasója számára jóval evidensebb módon jelentek meg, hiszen az ókori irodalom műveltségük sokkal jelentősebb részét képezte), amennyiben figyelmesebben

és elegendő felkészültséggel újra-olvassuk ezeket a szerfelett szórakoztató elbeszéléseket.

Bibliográfia

ARANKA György, *Elme játékjai*, nyomtat: Szigethy Mihály' betűivel, Nagy-Váradonn, 1806.

BALOGH Piroska, *Horatius-szövegek a 18–19. századi magyar esztétikai irodalomban = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 184-200.

BALOGH Piroska, *Region, Language, Nation, and Culture: The Intercultural and Aesthetic Aspects of a Latin Hodoeporicon from 1820, Camoenæ Hungaricæ*, 2023., 66-78.

BALOGH Piroska, *Álomelmélet és esztétikai innováció Vörösmarty Mihály elbeszéléseiben = "Hamvába mint száll a roppant világ" : Tanulmányok Vörösmarty Mihályról*, szerk. SZILÁGYI Márton, FÜLÖP Dorottya, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2024. 175-192.

BARTÓK György, *Köteles Sámuel élete és philosophiája*, Athenaeum, 1910.

BERZSENYI Dániel' Versei, kiadá HELMECZI Mihály, Pesten, Trattnernál, 1813.

BORZSÁK István, *Kemény Zsigmond és Tacitus? (Megjegyzések a Két boldog című novellához)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971/3., 317-320.

BORZSÁK István, *Horatius Magyarországon = Uő.: Dragma III.*, Budapest, Telosz Kiadó, 1997.

BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

BUDA Attila, TÜSKÉS Anna, *Horatius, Ovidius és Vergilius művei főúri könyvgyűjteményekben. A főtí Károlyi-kastély egykori és a keszhelyi Festetics-kastély Helikon könyvtár = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 324-356.

CSÖRSZ Rumen István „Horátzal egyet érték” Csokonai és a magyar bordalhagyomány változása = *Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017. 115-140.

DÓBÉK Ágnes, *Antik költők öröksége 18. századi alkalmi műfajokban = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017. 57-69.

FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*, 1 köt., Budapest, Franklin-Társulat, 1896.

FREUDENBURG Kirk, *The walking muse: Horace on the theory of satire*, Princeton University Press, New Jersey, 1993.

GALAMB Sándor, *Kemény Zsigmond Alhikmetje*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1916/2., 179-182.

GÁBOR Dávid, *Horatiusi hatások Petőfi költészetében = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 316-324.

GOWERS Emily, *Horace, 'Satires' 1.5: An Inconsequential Journey*, Proceedings of the Cambridge Philological Society, 1993. 48–66.

HERMANN Veronika, *Dicsőség a kószálónak. Megjegyzések a flâneur társadalomtörténetéhez*, Apertúra, 2020., 1-12. <https://www.apertura.hu/2020/nyar/hermann-dicsoseg-a-koszalonak-megjegyzesek-a-flaneur-tarsadalomtortenetehez/> (Hozzáférés: 2024. 11. 23.)

Johann Wolfgang GOETHE, *Die Leiden des jungen Werthers*, Weygand'sche Buchshandlung, Leipzig, 1774.

Kazinczy Ferenc Levelezése, szerk. VÁCZY János, VII, Budapest, MTA, 1896.

KÁRMÁN József, *Fanni hagyományai*, Magyar Helikon, Budapest, 1974.

KEMÉNY Zsigmond, *Idősb Szász Károly = Sorsok és vonzások*, szerk. TÓTH Gyula, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

KEMÉNY Zsigmond, *Alhikmet, a vén törpe = Kisregények és Elbeszélések*, s. a. r. BÉNYEI Péter, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

KEMÉNY Zsigmond, *Poharazás alatt = Kisregények és Elbeszélések*, s. a. r. BÉNYEI Péter, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

KERÉNYI Károly, *Horatius – Horatianizmus*, Válasz, 1936., 1, 25–33.

KERTI József, *Klasszikus minták Aranka György költészetében (Horatius példája) = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 141-163

KÖLCSEY Ferenc, *Berzsenyi Dániel versei = Irodalmi kritikák és esztétikai írások I.*, 1808–1823, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003., (Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás)

KÖLCSEY Ferenc, *A kárpáti kincstár = Kölcsey Ferenc Minden Munkái*, 1., kiad. SZILÁGYI Márton, Universitas kiadó, Budapest, 1998.

LACZHÁZI Gyula, *Horatius-recepció és érzékenység Ányos Pál költészetében (kitekintéssel Berzsenyi Dánielre) = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTABTK ITI, Budapest, 2017., 99-114.

PAPP Ferenc, *Kemény Zsigmond*, Budapest, Pallas. 1927. = Irodalomtörténeti füzetek, 21.

PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1845. augusztus–1846): Kritikai kiadás*, szerk. KERÉNYI ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.)

POLGÁR Anikó, *Antik elemek és időmértékes verstani játékok Petőfi Sándor költészetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2023., 541-558.

Quintus HORATIUS Flaccus, *Összes versei*, ford. KÁRPÁTHY Csilla, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, előszó BORZSÁK István, utószó DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961.

Quintus HORATIUS Flaccus, *Összes művei*, ford. BEDE Anna, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Terebess Kiadó, Budapest, 1999.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben*, Literatura, 1978/1-2., 3-25.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben*, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 1979/3-4., 411-441.

SZERB Antal, *Horatius Noster*, Magyarságtudomány, 1935, 65–68.

SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri de ducta in scientias et artes amoeniores...*, I–II, Buda, 1778.

TAMÁS Ábel, *Horatiusi olvasásjelenetek = Horatius arcai*, szerk. HAJDU Péter, Bp., reciti, 2014, 9–25

TÓTH Sándor Attila, *A horatiusi óda a hadi és politikai események megörökítésének szolgálatában*, Vályi Nagy Ferenc *Carmina Latina (1820) = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 262-281.

VADERNA Gábor, *Harmonia praestabilita. Berzsenyi és Horatius = Római költők a 18-19. századi magyar irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska, LENGYEL Réka, MTA BTK ITI, Budapest, 2017., 282-304.

VERSEGHY Ferenc, *Mi a poézis? és ki az igaz poéta? : egy rövid elmélkedés, melyben a költésnek mivolta, eszközei, tzellya, és tárgya ... előállittatnak*, Buda, 1793.

VITA Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén*; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1943. (*Erdélyi tudományos füzetek*)

VÖRÖSMARTY Mihály, *Előszó = Vörösmarty Mihály Összes Művei*, 3., kiad. TÓTH Dezső, Akadémia Kiadó, Budapest, 1962.

VÖRÖSMARTY Mihály, *A holdvilágos éj = Vörösmarty Mihály Összes Művei*, 13., kiad. SOLT Andor, Akadémia Kiadó, Budapest, 1974.

Horatius levelei, Wielandnak magyarázó jegyzéseivel, I, ford. KIS János, Sopron, 1811.

ZÁKÁNY TÓTH Péter, *A képzelő-erő betegségei: Kölcsey Ferenc: A' karpáti kincstár*, Verso, 2020/2., 93-108.